

Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika

0. Jelen dolgozat célja nem Bühler nyelvelméletének részletes ismertetése és értékelése. Egyetlen szempontja annak elemzése, hogy milyen tanulságokkal szolgálhat ez a jó néhány évtizeddel ezelőtt a nyelvészet és a pszichológia határán keletkezett gondolatrendszer ma, amikor a pszichológia és a nyelvészet között különösen élénk kapcsolatok alakultak ki.

Bühler felelevenítését speciálisan időszerűvé teszi, hogy az amerikai pszicholingvisztikának az az irányzata, mely a generatív nyelvtanhoz szorosan kapcsolódva fejlődött, az utóbbi évtizedben jellegzetes elődkeresési fázison megy át. Kezdetben álláspontjukat úgy állították be, mint radikálisan újat, minden korábbi elképzeléssel való szakítást. Az utóbbi időben azonban számunkra is világossá vált, hogy a nyelvi struktúrák és szabályok hangsúlyozása, az elementarizmus meghaladása vagy akár az innatizmus is — mind a generatív nyelvtan hatására központivá vált problémák a nyelv pszichológiájában — csupán a behaviorista hagyománnyal szemben jelentenek radikális szakítást.

Mai szemléletük elődjét többnyire Wundtban vélik megelni, akinek a nyelvre vonatkozó számos fejtegetéséből a mondat egészes felfogását, a külső és belső forma megkülönböztetését a mondatalkotásban, s a mondatmegértés aktív, a mondatához szerkezetet rendelő felfogását emelik ki mint sok mai generativista gondolat előképét.¹ Valószínű, hogy ez az értelmezés sok mindent jogtalanul vagy legalábbis egyoldalúan „olvas bele” Wundtba.

¹ Lásd Wundt, 1900; illetve Gombocz ismertetésében: „A mondat lélektani szempontból tehát egyidejű és successív egész egyszerre: egyidejű, mert keletkezésének minden pillanatában egész tartalmával szerepel tudatunkban; successív, mert az egész tudat állapota pillanatról pillanatra változik, aszerint amint az egyes képzetek egymás után vonulnak el a tudat nézőpontja előtt” (Gombocz 1903, 49). — Legrészletesebben Blumenthal (1970) fejt ki ma ezt a Wundt-értelmezést, a nyelv és pszichológia kapcsolatáról szóló, bőségesen kommentált történeti olvasókönyvében, ahol a generatív nyelvtan mélyszerkezet-fogalmának hatására a wundti szimultán-szukecesszív átmenet a mondatprodukciónban szinte a mély szerkezeti deriváció közvetlen analógiává válik. Wundt hasonló központi szerepeltetésére más átfogó igényű munkában lásd Bever (1971). Kísérleti munkájuk megalapozásaként pedig Bever, Lackner és Kirk (1969) egyenesen úgy értelmezi Wundtot, mint aki a belső (logikai) és a külső (asszociatív) viszonyok elkülönítésével és a mondatmegértés „aktív” modelljével a mai generatív nyelvtanon alapuló, a mély szerkezet elsődleges perceptuális szerepét hangsúlyozó kísérletek gondolati atyja lenne.

Számunkra ez itt most nem túlzottan érdekes; Karl Bühler szemléletében egy olyan — egyébként szinte minden kérdésben Wundttal élesen vitázó — lehetséges előfutárát szeretnénk bemutatni a modern pszicholingvisztikának, aki már a modern nyelvészet saussure-i fordulata után alkotott. Emiatt azután nemcsak számos ma központi szerepet játszó fogalmat vetít előre, hanem több kérdésben közvetlenül érinti a mai pszicholingvisztika végső koncepcionális problémáit vagy egyenesen túl is mutat azokon (pl. a *language-parole*-probléma kapcsán).

Bühler nemcsak azért érdemes feleleveníteni, mert a mai pszicholingvisztikai köztudatból — a három funkcióról szóló tanítást kivéve — meglehetősen elsikkadtak elméletének részletei,² hanem jelentős tartalmi okok miatt is. Bühler több évtizeden át formálódott nyelvelméletének legfontosabb mondanivalója ugyanis, hogy a nyelv kérdése a *pszichológia* egészének szemléleti problémáira adhat választ. Ő azonban a nyelv elemzése során — éppen ezért paradigma számára a nyelv — máig tanulságos módon megpróbálja elkerülni azokat a torzításokat az intellektualizmus és a „belső ember” felé, melyek a mai pszicholingvisztika jó részét gyakran jellemzik. Számára a nyelv éppen azért lehet mintája az egész pszichológiának, mert benne biológiai és szociális oldal, élmény, viselkedés és gondolat, módszertanilag pedig egyéni és társas valós, elválaszthatatlan egysége mutatkozik meg. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat viszonya, a nyelvi funkciók kérdése, a nyelvi mezőről szóló tanítás mind ebbe az általános keretbe illesztve értelmezhetők Bühlernél: hogyan lehet meghaladni a klasszikus pszichologizmust és élménylélektant, a behaviorizmust és a „kulturpszichológia” idealizmusát egyaránt a nyelv elemzésén keresztül.

1. Nyelvelmélet és nyelvpszichológia viszonya Bühlernél

Miért fordul a századunk húszas éveire már kitűnő kísérleti, gyermek és elméleti pszichológusként ismert Bühler a nyelvelmélet alapkérdéseire? Miért nem elégszik meg azzal, hogy továbbra is megmarad a nyelvlelektan empirikus kérdéseinek tanulmányozásánál, a beszédmegértés vagy a gyermeknyelv elemzésénél? A fiatal Bühler a modern pszichológia egyik rövid életű, de következményeiben igen jelentős irányzatának, az ún. würzburgi iskolának a képviselőjeként kezdi pályafutását. Az irányzat egyik fontos jellemzője, hogy számos kérdésben döntő szerepet játszott a magasabb lelki jelenségekre vonatkozó szenzualista és asszociációs doktrínák megkérdőjelezésében a századelő európai pszichológiájában. Az irányzat képviselői például kimutatták kísérleteikben, hogy asszociációs feladathelyzetekben a személyek olyan élményekről számolnak be, melyek szerint a feladathelyzet egésze nehezen megfogalmazható „beállítódásokat” hoz létre bennük, vagyis az asszociációs teljesítmény nem egy atomista, elemről-elemre

² Az amerikai pszicholingvisztika tájékozatlansága Bühlerrel egyébként szinte teljes. Blumenthal terjedelmes történeti olvasókönyve meg sem említi Bühler nyelvelméletét; a jelentősebb pszicholingvisztikai monográfiák közül csak európaiak említik, s azok is pusztán legtriviálisabb vonatkozását — a kommunikációs modellek között tárgyalják a hármas funkcióelméletet. Vö. Rommetveit 1968; Hörmann 1970.

elvnek megfelelően alakul; a gondolkodtató feladatok (pl. közmondás- vagy analógia-értelmezés) megoldása közben pedig felismerték, hogy a személyek beszámolója szerint a gondolkodás nem képszerű, hanem gyakran szemléletes élmények nélkül megy végbe.³

Ez a kutatási irány két fontos következménnyel járt a nyelvpszichológia számára: az egyik az anti-asszociacionista szemlélet. Különböző gondolkodtató verbális feladatok megoldásait elemezve maga Bühler vette észre, hogy a nem szemléletes sémák egy része tulajdonképpen nyelvi, „üres szintaktikai séma” a gondolkodásban.⁴ Előrevetítve Bühler későbbi fejlődését azt mondhatjuk, hogy a nyelv szerkezeti vizsgálata az elementarizmuson való túllépés egyik lehetőségét ígerte, s ezzel új magyarázó elveket a pszichológia számára. A würzburgi kutatások másik következménye a jelentés, s ezzel a megértés szemzualista hagyományú képlelméletét érinti. Ezzel a következménnyel Bühler megint csak világosan számolt a beszédmegértésről szóló egyik előadásában: a kifejezetten a beszédmegértésre — szavak és mondatok megértésére — vonatkozó szórványos önmegfigyeléses kísérletek szerint a megértést gyakran nem kísérik szemléletes élmények; különösen nem igaz az, hogy egy mondat értelme az őt alkotó szavaknak megfelelő képzetek egyenkénti felmerüléséből kombinálnódna össze.⁵

Ezek a hagyományos nyelvpszichológián belül feloldhatatlan problémák indították el Böhler azon az úton, hogy a hagyományosan pszichologista nyelvlektan dilemmáiból kétélféle keresse a kivezető utat: a nyelvnek az asszociacionista elementarizmuson túlmenő rendszerszerűségében; s a jelentés nem egyéni mentális képként, hanem „objektív tartalomként” történő felfogásában (ez esetben ugyanis a jelentés „szubjektív vetülete” sem feltétlenül szemléletes kép).

A pszichológus Böhler tehát éppen pszichológiai kérdések megoldatlansága viszi el a nyelv objektív rendszerének kérdéséhez. A nyelvelmélet axiomatikáját éppen azért próbálja meg kidolgozni, mert még nincsen részletesen kifejtve az az objektív nyelvelmélet, melyet a pszichológia is felhasználhatna.

A két évtized során formálódott a *x i o m a t i k a*, mely a legtöbbet köztudottan Saussure-nek és Husserlnek köszönheti,⁶ nem alaptörvény-rendszer, hanem a tudományelmélet mintájára felfogott nyelvelmélet, mely logikailag elsődleges a nyelv empirikus kutatásához képest.⁷ Tartalmát itt nem szükséges részleteznünk. Elég arra emlékeztetni, hogy négy legfonto-

³ Vö. Külpe 1912.

⁴ Bühler 1907, 1908. A *Sprachtheorie* előszavában — Bühler 1934 — egyébként maga Bühler is úgy számol be ezekről a kísérleti eredményeiről mint nyelvelméleti gondolkodásának kiindulópontjáról.

⁵ Bühler 1909. Bühler maga is világosan megfogalmazza, hogy ezek az eredmények a nyelvről az angol asszociacionizmus óta uralkodó „címkézős” és a jelentésre vonatkozó képlelméleti felfogást kérdőjelezik meg, pontosabban éppen e pszichologista elképzelések pszichológiai relevanciáját.

⁶ Bühler is több helyen szól ezekről a hatásokról, lásd 1934, Előszó; Husserl hatásáról lásd részletesen Dempe 1930; az egész korabeli logika és Bühler kapcsolatáról, elhelyezve az axiomatika történeti kialakulásában is vö. Krug 1929; Husserl egyébként maga is úgy vélte, hogy Bühler — Külpe mellett — az egyetlen pszichológus aki komolyan végiggondolta a *Logische Untersuchungen* pszichológiai következményeit. Vö. Holenstein 1973.

⁷ Lásd erről Ströker 1969.

sabb tétele: a nyelv jelszerűsége; tevékenység (cselekvés) és rendszer (nyelvi mű) viszonyának tisztázása; a nyelv több osztályú rendszer koncepciója (fonológia, lexika és szintaxis szintjeivel); végül a hármas funkcióelmélet.

Az axiomatikából a mai pszicholingvisztika számára számos megfontolandót tartalmaznak a nyelv i r e n d s z e r r e vonatkozó fejtegetések. Nemcsak az axiomatika elsődleges általában a nyelv empirikus kutatásához képest Bühler szerint, hanem a rendszer empirikus vizsgálata, a nyelvten is elsődleges a nyelv pszichológiai kutatásához viszonyítva. Bühler számos helyen hangsúlyozza, hogy — a saussure-i *langue*—*parole*-elhatárolásnak megfelelően — a „beszédcselekvés vizsgálata előfeltételezi a nyelvi struktúra grammatikai vizsgálatát”; sőt a kísérleti nyelvpszichológiai kutatás legfőbb akadályának tulajdonképpen azt tartja, hogy nem áll még rendelkezésre egy részletes grammatikai leírás.⁸

Ez az elgondolás nagyon hasonlít a generatív nyelvten álláspontjára. Chomsky és a generativisták számtalan alkalommal hangsúlyozták, hogy a nyelv szűk értelemben vett pszichológiai vizsgálata — szűk értelemben, hiszen mint jól ismert, tágab értelemben Chomsky maga a nyelvészetet is a humán pszichológia egy fejezetének tartja — előfeltételezi a beszélők által elsajátított, illetve használt rendszer absztrakt leírását, a generatív nyelvtant. Az elsődleges, kiinduló feladat mindig annak jellemzése, hogy m i t sajátítunk el illetve használunk.⁹

Ez a párhuzam a generatív nyelvészet néhány megfogalmazása és Bühler felfogása között azonban nem pusztán filológiai érdekes. Azért érdemes kitérni rá, mert Bühler teljes elmélete megoldásokat is javasol arra, hogyan kerüljük ki az ebből származó dilemmákat. Bühler világosan látja, hogy amikor a nyelvi szerkezetet valamilyen idealizációként fogjuk fel, akkor a pszichológus számára felmerül az a probléma, vajon jogosan tehetjük-e ezután a beszélő fejébe absztrakcióinkat. Az így felépített nyelvelméletnek szembe kell néznie a platonizmus vádjával.¹⁰ A megoldást, ahogy ő maga nevezi, a „szolipszizmus meghaladását”, abban keresi, hogy a nyelvben is egyszerre kell szemlélnünk a magatartás [*Handlung*] és a képződmény [*Gebilde*] oldalt, s a cselekvés és a képződmény között egy realizációs, megvalósítási viszonyt kell látnunk. Röviden ki kell térnünk ezekre a fogalmakra, hogy világos legyen, miért véli segítségükkel feloldani Bühler az absztrakció „fejbe vetítésének” problémáját.

Jól ismert, hogy nyelv és beszéd viszonylatában Bühler a saussure-i rendszert két eleműből (*langue*—*parole*) humboldti inspirációra négy eleművé

⁸ Bühler 1933a, 51—52; 1932, 121—122.

⁹ Vö. pl. Chomsky 1968, 64; 1979, 43—53. — Katz 1973 fogalmaz talán a legélesebben: „Tudnunk kell, hogy milyen nyelvi tényeket tud egy beszélő, hogy megmondhasuk, miképp teszik képpé ezek a tények a kommunikálásra és hogyan sajátítja el őket: a nyelvi leírásnak meg kell előznie a nyelvhasználat és a nyelvsajátítás kutatását” (298—299). Pszichológiai részről hasonló határozott megfogalmazásra lásd Miller, 1965.

¹⁰ Bühler 1933a, 56 és 58. Érdemes megemlíteni egyébként, hogy részben pozitív felhanggal a generatív nyelvten pszichológiai szemléletének értékelői is megfogalmazzák, hogy az általuk felvetett problémák egy jó része a platóni kérdésfeltevések felújításához vezet, pl. az absztrakt szerkezet elsődlegességének, vagy az asszociáció-ellenes kreativitásnak a hangsúlyozásával. Vö. Weimer 1973.

bővíti. A nyelv-beszéd probléma jellemzésének teljes kerete nála a következőképpen fest:¹¹

	I.	II.
1.	beszédcselekvés	nyelvmű
2.	beszédaktus	nyelvi alakulat

ahol I. a szubjektív, II. az objektív, egyén feletti, interszubjektív oldalnak felel meg; 1. az alacsonyabb, 2. pedig a magasabb rendű szerveződésnek.

Nem szükséges elemeznünk e modell minden komponensét, néhol nem elég világos elhatárolásukat, vagy azt, vajon szerencsésen egyezteti-e Bühler Saussure-t és Humboldtot. (E kérdésben már Laziczius is igen kritikus volt.) A számunkra érdekes következmények a nyelvi tevékenység pszichológiai modellálásával kapcsolatosak. A generatív nyelvtanra építő pszicholingvisztika, mikor elfogadta az absztrakt rendszer s ezzel a nyelvtan primátusáról mondottakat, általában elfogadta az ezzel korrelatív kompetencia-performancia megkülönböztetést is. Ennek a megkülönböztetésnek azonban a pszichológus számára számos buktatója, nem tisztázott pontja van. Sematikusan fogalmazva a generatív nyelvtan — legalábbis dogmatikus formájában — úgy jár el, hogy amikor a rendszert jellemzi, eredményként egy olyan modellhez szeretne eljutni, mely a beszélő „fejében” levő ismereteket reprezentálja (ilyen értelemben modellje a kompetenciának a generatív nyelvtan). Eközben azonban hol azt hangsúlyozza, hogy ez a modell nem mond semmit azokról a tényleges mechanizmusokról, amelyek révén nyelvi tevékenységet végzünk, hol azt, hogy a nyelvtani modell rejtett mechanizmusokat tükröz.¹²

A kompetencia-performancia fogalompárnak ezek a megoldatlanságai a kísérleti pszicholingvisztikában több lépcsőben kaptak kritikai visszhangot. A kezdeti lelkes elfogadás során a nyelvtant mint „ismeretet” helyezték a beszélő fejébe, s feltételezték, hogy a teljesítmény közvetlenül tükrözi ezt az ismeretet. Ezt olyan megoldások követték melyek a „mentális grammatika” és a nyelvészeti grammatika eltérését hirdetik. Ennek egyik empirikus alapja az, hogy pl. egy mondat megértésének nehézsége nincs mindig arányban a mondat levezetésének bonyolultságával. Elméleti szempontokból kiindulva pedig sokan megfogalmazták, hogy a kognitív irányulású pszicholingvisztikának egyértelműen folyamat-modellekre kell törekednie, s nem valamilyen semleges formában elképzelt „ismeret” mentális realitásának igazolására, vagyis a „kompetenciát” nem mint „ismeretet”, hanem mint mechanizmust kell kezelnie.¹³

Bühler fogalmi keretében a generatív nyelvtan tradicionális felfogása úgy értelmezhető, mint amely pusztán a nyelvi alakulat (rendszer-) és a beszéd-

¹¹ Bühler 1933a. 1934; a magyar terminológiát Laziczius 1942-i munkájából vettem át.

¹² Vö. „Mikor arról beszélünk, hogy egy mondatnak bizonyos derivációja van egy adott generatív nyelvtan szempontjából, semmit sem mondunk arról, hogyan jár el a beszélő vagy a hallgató”; szemben ezzel, hogy „a generatív nyelvtan jórészt az aktuális vagy akár lehetséges tudatosságon messze túl levő mentális folyamatokkal foglalkozik” (Chomsky 1965, 9, illetve 8).

¹³ Az első megoldásra lásd Watts 1970, a másodikra Bever 1970. A kompetencia-performancia pszicholingvisztikai vita összefoglalására pedig Pléh 1980.

cselekvés szembeállítását tartalmazza, mégpedig úgy, hogy elmossa a szubjektív-interszubjektív megkülönböztetést. A „nyelvi alakulatot” szubjektív „ismeret”-ként, mentális rendszerként fogja fel, az ezt megvalósító folyamattal (beszéd-cselekvés, performancia) szembeállítva. A bühleri modell egyik maradandó értéke éppen az, hogy megőrzi a szubjektív-objektív megkülönböztetést, mégpedig úgy, hogy a szubjektív oldalon nem az „ismeretet” hangsúlyozza, hanem a folyamatot, nem a „tudni mit”, hanem a „tudni hogyan”-t. Ugyanakkor feltételezi, hogy az egyéni cselekvés a rendszerhez igazodik (innen a rendszer elemzésének logikai elsődlegessége), maga a rendszer viszont mindig az egyéni cselekvésekben realizálódik.

Ez az attitűd persze mai szemmel sok kívánnivalót hagy maga után. Bühler nem specifikálja például, hogyan irányíthatja az interszubjektív rendszer az egyén tevékenységét; — nem is álltak persze akkor rendelkezésre olyan explicit nyelvtani modellek, kivéve a Bühler által oly sokszor idézett fonológiát, amelyekkel kapcsolatban fel lehetett volna világosan vetni a „hogyan” kérdését; nem egészen világos az sem, hogy vajon az alacsonyabb-magasabb szint megkülönböztetés rejtetten nem ismét — ha nem is szubjektív-objektív, de — egyedi s absztrakt megkülönböztetését jelenti-e; s végeredményben nem realizációs viszony van-e az 1. és 2. szint között.

A generatív megközelítés és Bühler hozzáállásának eltérése mögött tulajdonképpen egy fontos, s történetileg tanulságos szándékbeli különbség rejlik. Bühler számára a nyelvi axiomatika egy jellegzetes pszichologizmus meghaladásának kísérlete; innen az absztrakt rendszer elsődlegességének, az interszubjektív-objektív oldalnak a hangsúlyozása. Ebben a modellben a pszichológia már meglevő elveinek nincs magyarázó szerepük: nem a nyelv tényeit vezetjük vissza pszichológiaiakra, hanem a nyelvi rendszerből merítünk pszichológiailag megmagyarázandó problémákat.¹⁴ A generatív nyelvtan viszont az absztrakt rendszer hangsúlyozásakor éppen egy újfajta pszichologizmushoz tér vissza: olyan pszichologizmushoz, mely a nyelv absztrakt rendjében a behaviorista szemlélet által tagadott belső, mentális rendszer evidenciáját látja. Míg Bühler számára az absztrakt rendszer a pszichológián kívüli-felüli „rend” bizonyítéka, a generativista számára éppen a pszichológiai rendé.¹⁵

A mai pszicholingvisztikában a generatív nyelvtan hatására felvett kompetencia-performancia elkülönítésnek az ismeret-folyamat szembeállításán kívül egy másik kritikus vonatkozása is előtérbe került. Többféleképpen fogalmazható meg ez az ellentmondás, de mindenképpen arról van szó, hogy az eredeti fogalompár elhanyagolja a szociális szempontot, a nyelv kommunikációs eszköz jellegét, s ezzel párhuzamosan a rendszerhez képest magát a beszédtevékenységet esetlegesnek és rendszertelennek tételezi. Hymes ezt a problémát úgy jellemzi, mint „édenkerti szemléletet”, olyan felfogást a nyelvről, melyben a tevékenység, a performancia szegényesebb,

¹⁴ Vö. Bühler 1934; különösen I. 1. fejezet.

¹⁵ Igen jól jellemzi ezt a problémát a generatív nyelvtanról szólva Telegdi (1972, 25): „az »interiorizált«, egy örökletes képességgel »belsővé tett« grammatika, e z a z e l m é l e t, a z ő [ti. a beszélő] beszédaktusainak közvetlen alapja, ennyiben ezekkel szemben elsődleges. De ez nem változtat azon, hogy a nyelv legfeljebb a gondolatnak, nem a pszichikának értelmében »mentális« valóság”.

mint a rendszer, a kompetencia: „az emberi élet az eszményi, vele született erő jellegű kompetenciára és a tökéletes beszélőt-hallgatót a gyarló világba kitaszító, a tiltott alma megevésére hasonló nyomasztó szükségre, a performanciára osztható fel”.¹⁶

Labov pedig úgy fogalmazza meg ugyanezt a dilemmát, mint a nyelvészet saussure-i paradoxonát: „a nyelv társadalmi aspektusa [a rendszer P. Cs.] bármely egyén megfigyelésével vizsgálható, egyéni vonatkozása azonban csak a nyelv társadalmi kontextusban történő megfigyelésével”, ennek tudható be azután, hogy a beigért „parole-nyelvészet” sohasem fejlődött ki.¹⁷

Az elméleti megoldás kereteit legvilágosabban talán Hymes fejti ki, amikor rámutat, hogy a szigorúan vett nyelvi kompetencia mellett fel kell tételeznünk egy kommunikációs szabályrendszert (s ennek elsajátítását is) — ez a „kommunikatív kompetencia” lenne a felelős a beszéd, az aktuális performancia szabályszerű jellegéért.¹⁸

Ma szinte kizárólag a szociolingvisztika részéről fogalmazódik meg programszerűen ez az igény a parole, a beszéd rendszerszerűségének kezelésére. Bühler rendszere, Saussure megkülönböztetéseiből kiindulva s azokat bírálva megpróbálta kezelni ezt a kérdést. Kiemeli, hogy szemben a saussure-i megközelítéssel, mely a beszédet lényegében valamilyen elszigetelt, individuális, esetleges jelenségnek tartja a jól definiálható nyelvhez képest, a beszéd is „rendszereszerűen” kezelendő, úgy, mint a célirányos emberi tevékenység egyik fajtája. Nála azonban a beszéd rendszerszerűségének kérdése — szemben az említett mai törekvésekkel — elsősorban p s z i c h o l ó g i a i kérdés. Bühler úgy véli, hogy a beszédeselekvést mint célirányos, rendszer- és szabálykövető tevékenységet kell felfognunk. (Egyenesen meg is mondja, hogy e kérdésben Saussure asszociatív pszichológiai doktrínájával nem ért egyet.) A rendszerszerűség a beszédben tulajdonképpen az emberi viselkedés szabályirányította jellegének egy alelete.¹⁹

2. Biológiai és kommunikációs szempontok Bühler axiomatikájában

Bühler egész nyelvszemléletén végigvonul az a gondolat, hogy a nyelv problémáját a jelhasználat szélesebb kontextusában kell elhelyeznünk. Az emberi nyelv a kommunikációs rendszerek sajátos fajtája; éppen ezért elemzésében nem a nyelv specifikusnak tartott „belső valóságából” kell kiindulnunk, hanem abból a felismerésből, hogy a jel-áramlás, a kommuni-

¹⁶ Hymes 1978, 336.

¹⁷ Labov 1979, 367–368.

¹⁸ Érdemes megemlíteni, hogy ennek kapcsán — mikor a szélesebb, „kommunikatív kompetencia” fogalmát bevezeti — Hymes az eredeti fogalompár egy már említett kétértelműségére (mechanizmus-e a kompetencia) is rámutat, de ezúttal szociális szempontból: kompetencia és performancia szembenállása értelmezhető úgy is, mint m ö g ö t t e s és a k t u á l i s, de úgy is mint (mögöttes) nyelvtani és (mögöttes) teljesítmény szabályok szembenállása. (Hymes 1978, 345.)

¹⁹ Bühler 1933a, 52–54. Érdemes megemlíteni, hogy Laziczius — Saussure álláspontját védve e kérdésben — világosan észreveszi ezt, s azt hangsúlyozza, hogy a beszédeselekvés és -aktus Böhlernél nem vehető Saussure értelmében „parole”-nak, mivel itt az egyéni variáció mellett a konvenciókövetés — „langue” elemek — is beleértődnek e fogalmakba.

káció a fejlett társas élet velejárója, s a nyelv, mint minden jelrendszer, a koordináció eszköze s így alapját tekintve szociális természetű.²⁰

A jelszerűség társas voltának kiemeléséből fakad Bühlernél az állandó igényként emlegetett összehasonlító szempont, az a felismerés, hogy a nyelv megismerésében nagyon sokat tanulhatunk az állat, a gyermek s a kommunikációs zavarokkal küzdő, leépült nyelvi készségű beteg vizsgálatából. A modern etológiai kommunikációs kutatások fényében közhelyszerű tanácsoknak tűnhetnek ezek. A mai nyelvpszichológia és a generatív nyelvtan szempontjából érdemes azonban hangsúlyozni, hogy Bühler a társas szempontot úgy emeli ki, hogy közben nem tagadja az emberi nyelv specifikus jellegét, mint a funkciókról szólva még látni fogjuk. A generativisták s a hozzájuk csatlakozó pszichológusok számára viszont az emberi nyelv specifikuma sokszor csak mint egy belső rendszer kérdése fogalmazódik meg, függetlenül a kommunikáció és a társas koordináció szempontjától.

Különösen világosan fejti ki Bühler a társas és kommunikációs szempontot *A pszichológia válságá*-ban. Wundt „kifejezés”-központú nyelv-felfogását bírálva rámutat, hogy Wundt elméletének fő hiányossága, hogy a kifejezés problémáját is kizárólag élménypsichológiai keretben tárgyalja; a kifejező mozgást — s ennek sajátos eseteként a beszédet is — csak az egyéni élmény s az azt kísérő mozgás relációjában vizsgálja. Pedig minden jelezési folyamat mindig feltételez egy vevőt is, a jelhasználat problémája csak az adó és vevő kölcsönös feltételezettségében vizsgálható. „A szemantika eredetét nem az individuumnál hanem a közösségnél keressük.”²¹ Minden társas élet lényege a kölcsönös vezérlés; ha e koordináció irányító pontjai nem találhatók a közös perceptuális mezőben, létrejön a kommunikáció, a jelzés. Ebben az értelemben mondható, hogy a „szemantika” nem mellékterméke a közösségi létnek — mint azt az individuálszichológiai kiindulás sugallná —, hanem konstituáló tényezője. Ennek a szabályozásnak különlegesen fejlett foka azután az emberi nyelv, ahol az eredetileg csak kifejező értékű jelek és a tárgyak és tényállások egymáshoz rendelése révén egy új értelmi dimenzió — s az ábrázoló funkció — jön létre, mely rendkívül megnöveli a nyelv teljesítőképességét az alacsonyabb rendű, pusztán kifejező rendszerekhez képest.²²

Bühler felfogásának másik előremutató érdekessége, hogy a jelzést nemcsak a személyek közti koordináció eszközeként, hanem az individuális cselekvés vezérlésében is kulcs-szempontként emeli ki. Számos helyen szól arról, hogy a viselkedés komplexebbé válásának legfőbb jellemzője, hogy egyre bonyolultabb jelfunkciók irányítják. Másrészt az érzékelés példáján részletesen tárgyalja, hogy minden „belső reprezentációs” folyamat is kezelhető jelelméleti (kommunikációs) keretben. Az érzékletek részben mint „kiváltók” funkcionálnak: viselkedést irányítanak; részben azonban mint

²⁰ Bühler itt határozottan szembeállítja saját felfogását pl. Husserlével, mikor azt hangsúlyozza, hogy a szociális oldal, s nem a „belső aktus” kell, hogy a nyelv elemzésének kiindulópontja legyen. De elhatárolja magát az olyan klasszikus elképzelésektől is, mint Hermann Paulé, ahol a társadalmiság az egyéni pszichikus törvényszerűségekre mintegy „másodlagosan” épül rá. Vö. 1934, I. fejezet.

²¹ Bühler 1927, 38.

²² Bühler 1927, 4—7. A kontroll-rendszer felfogás jelentőségére Bühler elméletében lásd Garvin (1966) méltatását.

indíciumpok, mint külső tárgyak jelei működnek, más esetben, s ennek alap-
esete a nyelv, mint szimbólumok. Az élmények — éppen a korban oly
sokat emlegetett „intencionalitás”, tárgyi vonatkozás értelmében — mindig
jel-viszonyban vannak a tárgyakkal.²³

Jól megvilágítható egy példán, hogy a kommunikációs és biológiai szem-
pont és megfontolások milyen érvelésekre indítják Bühler konkrét kérdé-
sekben, például a nyelvi szintek problémájáról szólva. A fonémák, lexikai-
értelmi egységek (morfémák) s a mondatok három szintjét elkülönítve
hosszan medítál azon, miért kell egy ilyen trivialitást annyit hangsúlyozni.
Bühler a zászlójelzések kontrasztív példáján mutatja meg, miért fontos a
hármass tagolódás. A zászlójelzésekben is „fonéma”-szerű elemi jelekre épül
a rendszer, melyeknek nincsen önálló jelentésük; ezekből jönnek létre az
értelemmel bíró kombinációk. A kombinációk egyes részei azonban — elté-
rően a nyelv szavaitól — semmiféle értelemmel vagy tárgyi vonatkozással
nem bírnak, ezért nevezi az ilyen rendszert Bühler egyosztályúnak. Ezzel
szemben a természetes nyelv — s számos ráépülő rendszer, mint a logikai
formanyelvek vagy a matematikai formalizmus — két osztályú rendszerek.
Véges, korlátozott számú eszközzel végtelen számú kombinációt képesek
létrehozni. Végső soron Bühler is a szintaxissal kapcsolja össze az emberi
nyelv nyitottságát, produktivitását, hasonlóan a generativistákhoz.²⁴ Ezt a
produktivitást azonban a generativistáktól eltérően, nem pusztán formáli-
san fogalmazza meg, hanem megpróbálja a nyelv eszköz jellegéből levezetni.
Bár az érvelés meglehetősen teleologikus, mégis figyelemre méltó.

Két érv szól a két osztályú rendszer előnye mellett Bühlernél. Az egyik az
interszubsjektivitás. Az egy osztályú rendszer is lehet produktív, ez esetben
azonban a jelhasználatnak minden új helyzethez egy új, idioszinkrátikus
kombinációt kellene kitalálnia. Másrészt az egy osztályú rendszer szinte
végtelen emlékezetet tételezne fel a nyelvhasználóknál, hiszen számtalan
új és új kombinációt kellene megtanulniuk. A két osztályú rendszer s a
szintaxis meglete vezet oda, hogy a nyelv amellet, hogy interszubsjektív,
le is küzd az emlékezet korlátait.

Hasonló típusú érveléseket a mai nyelvészetben is találunk, a „nyelv
definiáló” jegyeivel kapcsolatban. Hockett például, mikor az emberi nyelv
definiáló jellemzőiről beszél, ezek között kitüntetett szerepet tulajdonít a
kettős tagolásnak. (Bár ezen ő a morféma-fonéma kettősséget érti.) Nála is
fő szerepet játszik a tényleges helyzet fiktív-logikai megváltoztatása: ha
nem ilyen többszörös tagolás lenne, akkor minden „formának” egészében
különböznie kellene minden egyébtől. Hasonló érvelést használ Osgood is, s
mindkettejükénél — Bühlerre emlékeztető módon — kitüntetett szerepet
játszik az emlékezet ökonómiája, illetve az emlékezet szerepe az emberi
nyelv általános jellemzőinek tárgyalásában.²⁵

²³ Bühler, 1927, 68–82. Bühler az érzékelésnek ezt a „kommunikációs” felfogását
egyébként Sprangerrel polemizálva fejti ki, aki szerint a klasszikus pszichológia hibája
az lenne, hogy a szimbolikus aspektusra nem helyez hangsúlyt. Bühler ezzel szemben
hirdeti, hogy komolyan végiggondolva „értelmetlen élmények” nincsenek, a pszicholó-
gus számára az élmények mindig jelszerűségükben érdekesek.

²⁴ Lásd főleg 1933a, C pont, illetve 1934, 1–0.

²⁵ Vö. Hockett 1963; Osgood 1979.

3. A nyelvi funkciók és a nyelvi mezők

Bühler egész nyelvelméletének legismertebb része a nyelvi funkciókról szóló tanítás. A Bühleri modell lényege, hogy minden nyelvi jel egy hármass relációban működik, mivel — s itt Bühler nyíltan beismeri „tartozását” a platóni és a skolasztikus jelfogalomnak — közvetítést valósít meg három momentum: az „egyik” (személy), a „másik” és a „dolog” között. Ennek megfelelően beszélhetünk a közlés hármass funkciójáról: a jel viszonya a beszédaktust végzőhöz definiálja a kifejezés [Ausdruck] funkcióját; jel és dolog, illetve tényállás viszonya az ábrázoló funkciót [Darstellung] s végül a hang s a címzett viszonya a felhívást [Appel; Bühler korábbi terminológiájában: kiváltás — Auslösung] határozza meg. Ebben az értelemben mondhatjuk azután, hogy a nyelvi jel egyszerre indícium, szimbólum és szignál (felhívójel).

A funkciómodell értékeléséhez érdemes néhány szót fordítani arra, milyen korabeli álláspontokkal szemben fogalmazza meg e hármass modellt Bühler. Egyrészt, különösen a wundti szemlélettel szemben, világosan elemzi, hogy a kifejezőközpontú, szubjektivistikus modell tarthatatlan a „másik”, a vevő léte s a fentebb már elemzett koordinációs szempont miatt. Bühler a szubjektivistikus modellt — melyről ő is világosan látja, hogy az angol empirizmus „ideák jelei” koncepciójára vezethető vissza — két szempontból próbálja meghaladni.

Az egyik szempont „logikai-objektivistikus”: a nyelvi jelek nem egyszerűen „kifejeznek” valamilyen belső állapotot, hanem rajtunk kívül álló tényállásokat ábrázolnak. Éppen ez különbözteti meg az emberi nyelvet az egyszerűbb, csak kifejezéssel és felhívással jellemezhető rendszerektől. S a nyelvi funkciók tekintetében ez az alapvető, legfontosabb funkció, mely szemben az indíciumokon keresztül megvalósuló kifejezéstől „Ordnung”-jeleken keresztül valósul meg, s míg az indíciumok megértése közvetlen, addig az ábrázolás megértése „közvetett”, hiszen a tárgyi tartalom rekonstruálásán alapul.²⁶

A másik meghaladás, mely a „felhívó” funkciónak felel meg, szintén objektivistikus, de inkább kvázi-behaviorista. A jelhasználat „oksági körét” elemezve Bühler, anélkül, hogy ismerné amerikai „megfelelőit”, szinte pontosan a Bloomfield—Paul Weiss-féle sémát használja a beszéd viselkedésirányító szerepére. Valaki kinéz az ablakon, a „dolog”, az ESŐ kiváltja belőle az *Esik* szót, erre a másik ugyanúgy kinéz az ablakon; a felhívó funkció szempontjából a jel mint α és β pszichofizikai rendszer (a két személy) összehangolásának eszköze fogható fel.²⁷

Mai szemmel értékelve Bühler háromfunkciós elképzelésének jelentős pozitív tartalmaként fogható fel, hogy e l v i l e g szemben áll három jellegzetes, a mai pszicholingvisztikában is sokszor visszatérő s egymáshoz kapcsolódó nyelvértelmezéssel. Egyrészt figyelmeztet arra, hogy a nyelvnek ne pusztán a „gondolatalakotó”, intellektuális funkcióját vegyük fel. Ennek az

²⁶ Ebben az „logikai-objektivistikus” hangsúlyban mint sok más helyen, Bühler nyíltan Husserlre, illetve általánosabban a német logika antipszichologikus megoldásaira, Fregére és Meinongra támaszkodik. — Lásd Bühler 1933a; 1934 Előszó. Figyelemre méltó, hogy évtizedek múlva, utolsó művében is az ábrázolás ilyen kitüntetett szerepét tartja modellje legfőbb értékének (Bühler 1960, 75).

²⁷ Bühler 1933a, Bloomfield felfogására lásd Bloomfield 1926; P. Weiss 1926.

intellektuális — ábrázoló funkciónak vezető szerepe van ugyan, de — legalábbis a Bühler által felhozott példákban, ha nem is egyértelműen — a kifejező funkció vele szembeállítva a nyelv emotív, a felhívó pedig a direktív-viselkedésirányító oldalát hivatott kifejezni. A modern pszicholingvisztika egy jó része vagylagos álláspontot foglal itt el: a generativisták az intellektuális-gondolatképző funkciót abszolutizálják.

Szemben áll azonban azzal a felfogással is — éppen az ábrázoló funkció deklarált „tárgyközpontúsága révén” —, mely az intellektuális funkciót valamilyen szubjektív „gondolatkifejezéssel” azonosítaná. A modern pszicholingvisztika inspirációjától viszont ez a típusú szubjektivizmus nem teljesen idegen.²⁸

Végül szembeáll Böhler — s igen nyíltan — minden radikális behaviorista felfogással is e modellben. A behaviorista sémák elégtelenségét éppen a jelek fogalma mutatja Böhler számára legjobban. Már a „felhívó” funkció értelmezéséhez sem elégséges ugyanis, ha a jeleket pusztán mint fizikai ingereket kezeljük a stimulus-reakció séma hallgatolagos előfeltevéseinek megfelelően. Amikor jelekről beszélünk, mindig fel kell tételeznünk azok valamilyen „értelmi” dimenzióját (azt, hogy valami önmagukon túlra mutatnak, utalnak), ami egy naiv behaviorista sémában nem kezelhető.²⁹

A nyelvi jel mint fizikai inger nehéz beilleszkedése a behaviorista sémákba számtalan alkalommal „újra” megjelenik a hatvanas években a behavioristák és a generatív nyelvtant követő pszicholingvisták vitáiban a nyelv természetéről. A generativisták néha dogmatikusan egyenesen azt kérik számon minden nyelvészajátítási és nyelvhasználati modelltől, hogy számot kell adnia a nyílt ingerben nem manifesztálódó mély szerkezet viselkedési relevanciájáról.³⁰

A böhleri funkcióelmélet azonban nemcsak azért érdekes, mert felidézése módot ad párhuzamok felállítására a mai pszicholingvisztika egyoldalúságai s a hármas funkcióelméletben kifejtett polémiák között. Számos olyan vitatható s homályos pontja is van e megoldásként deklarált elméletnek, melyek máig tanulságosak éppen azért, mert arra utalnak, hogy pontosabban végig kell gondolnunk a funkciómodell konzekvenciáit.

Az egyik, már Böhler korában is sokak által vitatott kérdés, vajon szükség van-e minden nyelvi jelhasználatnál mindhá-

²⁸ Legjellegzetesebb példája ennek, ahogy Chomsky 1975, 61–77. Searle-el vitázva védelmezi a nyelv kognitív funkcióit az interperszonális oldallal szemben.

²⁹ Böhler 1927, 42–47.

³⁰ A legjobban a Dixon és Horton (1968) szerkesztette kötet vitái — Garrett és Fodor, Bever, Osgood és Jenkins tanulmányai — mutatják ezt a törekvést ahol például a mondat szerkezet észlelési hatására, a beszéd percepcióis átkódolására vonatkozó kísérletek úgy jelennek meg, mint amelyek megkérdőjelezzik a behaviorizmus elemezetlen ingerfogalmát, illetve az asszociációs nyelvi modelleket. Egyébként a behaviorizmus kiindulónak s magától értetődőnek tekintett „inger” fogalmának kritikus elemzése a nyelv kérdésén túlmenően is jelentős szerepet játszott a behaviorizmus modern bírátaiban. A kísérleti pszichológia oldaláról ezt a kritikát legvilágosabban Gibson (1960) fejtette ki. A másik jellegzetes immanens bírálatát e fogalomnak a modern etológia adta, amikor a lehetséges fizikai ingerrel a biológiaiilag releváns „kiváltó” inger fogalmát állítja szembe (vö. pl. Tinbergen 1976, 48–59.). Egyébként nagyon hasonló álláspontot képvisel „biológiai” szempontja révén Böhler is, mikor pl. azt elemzi, hogy már egy magatartás „harcaként” való értelmezése sem „pusztán” fizikalisztikus leírás, hanem teleologikus értelmezés, hasonlóan, ahogy egy hang nyelvi hangként sem csak fizikai mivoltában funkcionál. Böhler 1927, 46–47.

rom funkcióira? Bühler e tekintetben nem teljesen egyértelmű. Mint elemző bírálója, Dempe rámutat, sokszor úgy fogja fel a három funkciót, mint amelyek egy háromdimenziós „tér” koordinátaiként szükségszerűen jellemeznék minden nyelvi aktust, szükségszerű ismertetőjegyei minden megnyilvánulásnak. Más esetekben, különösen a modell első részletes kifejtésekor a mondatprobléma kapcsán, inkább azt az interpretációt engedi meg, hogy a három funkció közül legalább az egyiknek fenn kell állnia, s ebben az értelemben beszélhetünk kifejező, felszólító és ábrázoló mondatokról.³¹

Nem egészen egyértelmű az sem, ahogyan Bühler az ábrázoló funkció elsődlegességéről beszél. Tételszerűen hirdeti, hogy az „ábrázoló funkció . . . a domináló, s amennyire ma át tudjuk látni, az emberi nyelvben a specifikusan emberi”,³² azt azonban a későbbi, részletes nyelvelméletben nem fejtí ki, vajon minden egyes megnyilatkozásnál az ábrázolás dominál-e. Ez teszi lehetővé olyan értelmezését, illetve kritikáját Bühlernek, ahol a másik két funkció is az ábrázoláson keresztül fog megvalósulni. Dempe monografikus részletességgel próbálja megmutatni, Husserlre támaszkodva, hogy az „igazi” nyelv esetén a nyelvi érzelmkifejezés és a felszólítás is visszavezethető egy ábrázoló normálformára, ahol a mondat mindig valamilyen rajtunk kívül álló dologra vonatkozva éri el kifejező, illetve felszólító hatását.³³

Ezek az értelmezési bizonytalanságok nem mesterkélték, hanem Bühler rendszerének inherens megoldatlanságaiból fakadnak. A hármas „organon” modell ugyanis kétféleképpen fogható fel. Egyrészt úgy, mint modell a nyelvi kommunikáció általános kereteiről, ahol van beszélő, hallgató és tárgyi tartalom, s a kifejezés, illetve a felhívás funkciója tulajdonképpen az empirikus egyéni beszélőknél végbemenő beszédprodukciónak, illetve megértésnek mint folyamatoknak lennének megfeleltethetőek.³⁴ Ha így értelmeznénk a modellt, akkor jogos az az interpretáció, hogy a másik két funkció, vagyis a beszédprodukció és megértés individuális folyamata mindig az ábrázoló funkción keresztül valósul meg. Ebben az értelemben igaz, hogy Bühler modellje is „intellektualisztikus” modell a nyelvről: a „kifejezés” minden, a beszélő fejében a beszéd mögött álló mentális tartalomnak, a „felhívás” pedig minden a hallgató fejében a beszéd nyomán keletkezett mentális tartalomnak felelhetne meg, s a Bühler-modell igazi újdonsága az lenne, hogy azt sugallja, hogy mindkettő az empirikus beszélőn túlmutató objektív tartalom segítségével valósul meg. Ezt az értelmezést, hangsúlyoznám még egyszer, Bühler nem fejtí ki részletesen; nem tér vissza rá.

A funkciómodell másik lehetséges értelmezése, ha egy-egy nyelvi megnyilatkozás funkcióiként értelmezzük a modellt. Bühler példái ezt az értelmezést támasztják alá; mégpedig abban az értelemben, hogy a kifejezést szinte pusztán a beszélő érzelmi állapota és a beszéd megfelelésének értelmezi

³¹ Bühler 1919; Dempe 1930. A három vonatkozás vagy dimenzió értelmezését lásd Black 1977, 250 és Elekfi, 1973, 75–77.

³² Bühler 1933a, 121.

³³ Dempe 1930: Az eljárás lényege, hogy például a kérdés visszavezethető olyan ábrázoló „normálformára” mint „Kérdezem, hogy X”.

³⁴ Jakobson 1972 jellegzetesen így értelmezi a bühleri modellt amikor a „teljes” kommunikációs modellel váltja fel. Lásd erről még Büky 1970.

(vagyis nem minden mentális tartalom és a jel között lenne „kifejezési” reláció), a felhívást meg szinte kizárólag mint viselkedésirányítást (nem a „megértés” általános analógjaként tehát). Ebben az értelmezésben a három funkció nem kötelezően jár együtt, hiszen nincs például minden megnyilatkozásnak kiugró affektív értéke.³⁵

Mai szemmel nézve a háromfunkciós modell mindkét értelmezésében megmarad egy bizonyos intellektualizmus, bármennyire épp ez ellen küzd is Bühler. Ha ugyanis a mai beszédaktus-elmélet problematikája és fogalomrendszere felől vesszük figyelembe a modellt, akkor éppen az az oldal marad ki belőle, hogy a beszéd személyközi cselekvés. Hiszen az ábrázoló funkció nagyjából megfeleltethető a „lokúció” problémájának, a felhívás többé-kevésbé a perlokúciónak, de az illokúció nem találja meg helyét e modellben.

Úgy is lehetne interpretálni Bühler rendszerének ezeket a megoldatlanságait, hogy bár elvileg, mint láttuk, mindenhol a társas koordinációs szempont kitüntetett szerepét hirdeti, modellje sok kérdésben csak annyit ér el, hogy a szubjektivisztikus interpretációkkal egy objektivisztikus logikai álláspontot állít szembe. Nem sikerül azonban leküzdenie az „intellektualizmust”, talán azért, mert nem állt rendelkezésére olyan elmélet, amely a nyelv cselekvés-oldalát megfelelően értelmezte volna. Ez a hiány újra világosan mutatja a performatív kifejezések különleges heurisztikus értékét az austini „nyelvi funkció modell” kialakulásában. Olyan problémákról ugyanis, mint a kérdő vagy felszólító mondatok igazságértéke már a Bühler korabeli logika is sokat beszélt, megoldásokat is próbálnak adni ezekre. Többnyire azt hangsúlyozva — mint Dempe is —, hogy ezeknek is van ábrázoló szerepük (vagy igazságértékük), s a példákból nem derül ki a szerzők számára, hogy az igazságértékkel nem, vagy csak körülményesen jellemezhető megnyilatkozások az egész nyelvi funkció kérdést is új megvilágításba helyezhetik — a nyelv cselekvésértékére téve a hangsúlyt, a „puszta” információs oldal helyett.

A nyelv rendszeréről részletesen szólva fejti ki azután Bühler a nyelvi mezőkről szóló elméletét. E részletes, számos etimológiai-nyelvtörténeti problémával alátámasztott fejtegetéseknek a mai pszicholingvisztika szempontjából van néhány maradandóan releváns mozzanatuk.

A nyelv Bühler szerint két mezőben funkcionál: az egyik a mutatómező, melynek jellegzetes nyelvi eszközei a „szignálként” (peirce-i terminológiával azt mondhatnánk, indexként) működő, jelentésüket a helyzetből elnyerő deiktikus elemek (*itt, én, most, az* stb.). Ez a mutatómező a hétköznapi nyelvhasználatban nem valamiféle „csökevény”, hanem szükséges része annak. Ha nem lennének deiktikus jelek s mindenre „névvel”

³⁵ Különösen világos ez az *Ausdruckstheorie*-ban (Bühler 1933b). Érdemes egyébként emlékeztetni rá, hogy az emocionális kifejezőérték szempontjából ez a felfogás lényegében a husserli indíciium probléma (Husserl 1922, 23–61; lásd még Telegdi 1976) felhasználása, másrészt hogy a kifejezésről szólva Bühler a kor sok más nyelvi funkció elképzelésével párhuzamosítható. Például Paulhannal (1929), aki a nyelv két funkciójáról beszélve szintén az „intellektuális” és affektív (szuggesztív) funkciókat különíti el egymástól, vagy Heinz Wernnerrel (1932), aki a hangfestésben, metaforában a nyelvben működő fiziognómiás affektív momentumok példáját látja; Bühler (pl. 1932, III. fejezet; 1933c) sokat polemizál Wernnerrel, éppen az affektívvel szembeállított ábrázoló funkció védelmében, magukat az affektív elemeket azonban ő is elismeri. — Elképzelései természetesen olyan mai felfogásokkal is rokoníthatók, mint Fónagy Iván (1966) „kettős kódolási” modellje.

(szimbólummal) kellene utalni, nagyon megnehezedne a kommunikáció. Nem helyes az a felfogás, mely a logikának a mutatószavakra vonatkozó kritikáját kiterjeszti a természetes nyelvhasználatra is. „Hol van az megírva — kérdezi Bühler —, hogy az interszubjektív megértés a dolgokról . . . csak egy módon, név-szókkal [Nennwörter], fogalmi jelekkel, nyelvi szimbólumokkal lehetséges.”³⁶

A mutatómező jelei elsődlegesen az észlelés közös irányítását biztosítják, másodlagosan azonban összekapcsolódnak a nyelvi szimbólummezővel is. Megjelenik a nem-jelenlevő dolgokra utaló deixis [Deixis an Phantasma], illetve a szituációtól függetlenedő nyelvi műben a szintaktikai anafóra is mutatójelekkel valósul meg, ezek azonban már nem a „helyzetre”, hanem a nyelvi kontextusra utalnak.

A mező másik fajtája a nyelvben a szimbólummező, melynek specifikus alkotóelemei a fogalomszó-szimbólumok. Ezek nem a szituációhoz kapcsolódnak, hanem nyelvi kontextust teremtenek; s a skála végső pontján — Bühler részletesen elemzi az átmeneteket — olyan mondatokban funkcionálnak, melyek teljesen elválnak a kontextustól, mint például a matematikai tételek.

Miért érdemes ma is felemlíteni a kétféle mező koncepcióját s a közöttük levő átmeneteket? Bühler számára ez a kettősség a szemléletes és az absztrakttá mozzanatok egységét képviseli a nyelvben. Az elképzelést az teszi relevánssá máig, hogy a mai kísérleti pszicholingvisztika jó ideig úgy kezelte a nyelvet, mint amelyben csak a szimbolikus-szinszemantikus vonatkozás az érdekes. Még saját kísérleti anyagaik összeállításakor sem vették észre, hogy önkéntelenül is figyelembe veszik a deiktikus konvenciókat, pl. amikor emlékezeti vagy megértési kísérletekben szinte kivétel nélkül múlt s nem jelen idejű mondatokat alkalmaznak.

Bühler felfogása a kétféle mezőről, átmeneteikről, illetve arról, hogy a deiktikus mozzanatok szinte mindenhol jelen vannak, arra a tágabb szemléletre hasonlít, melyet a tényleges beszéd elemzésével foglalkozó szociolingvisták, illetve legvilágosabban az etnometodológusok és Goffman képviselnek. Az egész etnometodológiai irányban azt az alapproblémát, hogy mindig igen bonyolult értelmezési rendszerek funkcionálnak a mindennapi életben, s így a nyelvi megértésben is, éppen a deixis állandó jelenlétével illusztrálják. Garfinkel például egyenesen a szociológiai tudományos okoskodásban mutat rá az indexikus kifejezések mindenhol jelenlétére (vagyis hogy a szociológiai érvelésben mindig vannak olyan kifejezések, melyekről „feltételezzük”, hogy a hallgató be tudja őket tölteni saját társadalmi tapasztalatai alapján). De az is jól ismert, hogy milyen nagy szerepet játszik pl. az anafóra és a nem anaforikus névmáshasználat elemzése az empirikus szociolingvisztikában, különböző beszédhelyzetek vagy ökonómiák összehasonlításában.³⁷ Bühler felfogása ebből a szempontból úgy értelmezhető, mint korai átfogó törekvés a rámutató és a „szimbolikus” aspektusok szerves együtt-kezelésére a nyelvben.

Másrészt a mező fogalma Böhlernél a nyelvelmélet egészséges, holista szempontjait is képviseli. Egy-egy „zárt” szimbólummezőben az egyes ele-

³⁶ Bühler 1934, 105.

³⁷ Az első kérdésre lásd Garfinkel 1978; Goffman 1974, 496–559; a másodikra pl. Hawkins 1968; vagy Rochester és Martin 1977.

mek értéke csak a többihez viszonyítva érvényes, a mező e g é s z e dominál a részek felett. Így például a részletesen elemzett esetrendszerrel „a gondolati modell az Akció . . . , mely alá be kell sorolni egy tényállást . . . ” s ebből származnak az alapvető esetek: a mező az emberi cselekvés gondolati sémájára épül.³⁸

4. A nyelv mint paradigma a pszichológia dilemmáinak feloldására

Bühler nyelvelméletének talán legátfogóbb és máig legtanulságosabb vonatkozása az, hogy — mint erre már közvetve a korábbi fejtegetés is utalt — számára a nyelv elemzése annak önálló értékén túl, egyben kiutat biztosíthat a pszichológia nagy dilemmáinak feloldásához. Polemikus munkája, *A pszichológia válsága*, mely ezt a felfogást kifejti, abban az időben fogalmazódott, amikor a klasszikus élménytani kísérleti pszichológia belső ellentmondásai (pl. az önmegfigyelés ellentmondó eredményei), illetve a pszichológiai kutatás horizontjának kitágulása (az állat-, gyermek-, klinikai, kulturális pszichológia megjelenése) révén egy olyan megosztottság jött létre a pszichológiában, mely ellentétes feltevéseket alakított ki a pszichológia tárgyára vonatkozóan.

Bühler látszólag pusztán a „józan eklekticizmus” talajáról próbálja feloldani a dilemmát, úgy, hogy megkísérli leleplezni az egyes irányzatok kizárólagossági igényét: „Ha valaki egy új témát vet fel, miért kell a szomszédját tudományosan kisebbségnek jellemeznie? A pszichológia nagy házában mindenki számára van hely; az egyik a manzárdból az értékek mennyiboltjára irányíthatja távesövé, mások legalább a pszichofizika pincéjét követelhetik maguknak, míg a falak arra hivatottak, hogy az egészet a dolgok oksági rendjébe állítsák be.”³⁹

Nemcsak ilyen udvarias, liberálisan megengedő okokból nem tolerálja azonban Bühler azokat a törekvéseket, melyek a pszichológia egy aspektusából kiindulva ki akarják sajátítani az egészet. Az egyoldalúságok s a válság mögötti végső ok az, hogy az egyes fontosabb iskolák mind csak a lelki élet egyetlen aspektusát ismerik fel (s el). A behavioristák a viselkedést, a klasszikus német pszichológia az élményeket, míg a Dilthey–Spranger elindította megértő pszichológia csak „az objektív szellemi képződményeket”. A nyelv elemzése azonban — s itt Bühler meglehetősen részletes kritikai elemzést végez a korábbi nyelvelméletekről — azt mutatja, hogy ennek „kezeléséhez” a három oldalt együttesen kell figyelembe vennünk, nem pusztán a tolerancia miatt, hanem mert egyébként nem értjük meg a nyelv lényegét. A nyelvnel feltárt három funkció egyben kritikáját is adja a csak egy aspektust kiemelő p s z i c h o l ó g i a i irányzatoknak. A viselkedés nem egyszerűen „viselkedés” a szó fizikai értelmében, melyet a fizikai ingerek váltanak ki, hanem „értelmes”, „teleologikus” viselkedés, melyet pusztán fizikai létüknél többként funkcionáló jelek irányítanak. Az élmény

³⁸ Bühler 1934, 251. Bühlernek általánosságban is nagy szerepe volt az egészséges elv érvényre juttatásában a pszichológiában (lásd Kardos 1974, 28–29); nyelvelméletének ezt az oldalát Garvin (1966) elemzi. A mező Bühler-féle felfogásának kiterjesztett nyelvészeti alkalmazására Elekfi, 1973 nyújt jó példát.

³⁹ Bühler 1927, 142.

sem „értelmetlen” elsődlegesen, hanem tárgyi vonatkozásokkal bír, jelek közvetítik. Ugyanakkor az „objektív szellemi képződmények” világa sem valami egyen feletti objektív szellem megnyilvánulása, hanem a koordináció különleges formája, az emberi nyelv által létrehozott képződmény, melyhez azután viselkedésünk igazodik.

Bühler kvázi-szillogisztikus formában fejt ki, milyen következményei vannak a nyelv elemzésének a pszichológia egészére nézve: a nyelvelmélethez mindhárom aspektus kell; a nyelv a pszichológia számára is érdekes; tehát a pszichológiában legalább egy téma van, mely megköveteli e három aspektus nem pusztán mellérendelő, hanem szervesen kapcsolódó alkalmazását.⁴⁰

Bühler próbálkozása, hogy a nyelv három aspektusának mintájára valósítsuk meg a pszichológia egységét, közismerten nem sok visszhangra talált, s felszólítása ma talán ugyanolyan aktuális, mint bármikor korábban. S ezt legjobban talán éppen azok a törekvések mutatják, melyek ismét a pszichológia egészének paradigmájaként kezelik a nyelvet, illetve a nyelvelméletet.⁴¹

A generatív nyelvtan hatására ugyanis a mai nyelvelmélet is sokszor úgy jelenik meg, mint a pszichológia újraértelmezésének lehetséges vezérfonala, paradigmája. Chomsky maga sokszor úgy fogalmazza ezt meg, hogy a nyelvészet maga az emberi kognitív pszichológia egy speciális, de módszertani okokból jelenleg legkidolgozottabb fejezete,⁴² s a kísérleti pszicholingvisztika kezdeteitől megjelenik az az elképzelés, hogy a nyelvélektan paradigmát szolgáltathat más lelki jelenségek modellálásához. Így fogalmaz egy korai munkában már Miller és Chomsky, mikor a nyelvhasználók modelljeit a „komplikált emberi viselkedés” tanulmányozásának ígéretes mintájaként képzei el. Sok történeti elemzés is rámutat, hogy a hatvanas évek közepétől ugrásszerű fejlődésnek indult, a behaviorizmussal gyökeresen szakító kognitív pszichológiának egyik legfőbb motiválója a generatív nyelvtan s az ahhoz csatlakozó pszicholingvisták munkája volt.⁴³

A nyelvészetnek ez a „modellszerepe” azonban ma más funkciót lát el, mint Böhlernél. A nyelvészeti mentalizmus segítette megszabadulni az amerikai kísérleti pszichológiát behaviorisztikus premisszáitól, ráirányítva figyelmét a szabály és az absztrakt rendszer behaviorisztikusan nehezen kezelhető problémáira. A mentalizmus, az „absztrakt” rendszer problémája segítette a pszichológiát abban, hogy eljusson a „belső folyamatok”, a „par excellence” élménylélektani jelenségek újrafelfedezéséig, s a belső folyamatok igen „szofisztikált” matematika s számítógép által inspirált modelljeiig.

A pszichológiának ez a megreformálása sok egyéb problémája mellett a befelé fordulást is átvette a nyelvészettől. A nyelvhez hasonlóan sok más

⁴⁰ Bühler 1927, 57–62.

⁴¹ A kudarcról vö. Kardos 1970, 5–6. A három aspektus elv máig tartó „szomorú” aktualitásáról pedig Welles (1959, 1968) s a Bugental (1966) szervezte Bühler-émlékülés résztvevői szólnak részletesen.

⁴² Chomsky 1968, 23–24, 62, 76–77. Vagy még határozottabban: „Véleményem szerint nem kellene a nyelvészet és a pszichológia közötti »kapcsolatról« beszélni, mivel a nyelvészet a pszichológia része” (Chomsky 1979, 43).

⁴³ Vö. Miller és Chomsky 1963; a nyelvészet „modell” szerepére pedig lásd programszerűen Fodor 1968; történetileg elemezve pedig Palermo 1971; Segal és Lachman 1972; Weimer 1973.

pszichológiai probléma is csak mint belső mentális reprezentáció érdekli. Ma azonban megint csak a nyelv s a nyelv pszichológiája mutathatja meg számos téren, hogy ez a „befelé fordulás” feloldhatatlan problémákat eredményez. Maga a befelé forduló pszicholingvisztika is egyre inkább kénytelen olyan problémákkal foglalkozni, ahol valójában szociális jelenségekkel van dolga, mikor pl. a preszuppozíciók pragmatikus hatását vizsgálja, vagy amikor a beszélgetéseket irányító konvenciórendszereket vagy a szövegek megjegyzését, belső reprezentációját szabályozó kulturális sémákat elemzi.

A helyzet talán olyan, hogy éppen a pszicholingvisztikának kellene ismét rámutatnia arra — a belső reprezentációt vizsgáló kognitív pszichológia egészének példát, paradigmát adva —, hogy külső és belső elválaszthatatlan egységben vannak a nyelvben. A ma újra megjelent nyelvi inspiráció, mely befelé fordulást hozott, éppen azért fordulhatna érdeklődéssel Bühlerhez, mert Bühler számára a nyelvi kiindulás nem egyetlen oldal abszolutizálását, hanem a három „pszichológiai aspektus” szerves egységét demonstrálta a pszichológia egészére.

Bühler gondolkodásában ugyanis a nyelv — mint már sok részletkérdésnél láttuk — természeti és társadalmi, egyéni és szociális, szubjektív és interszubjektív egységének példája. Ha van máig érvényes mondanivalója a pszicholingvisztika és a pszichológia egésze számára, akkor az éppen az, hogy fel kell oldani azt az erőteljes individualizmust, s a megismerő lény irányába való torzítást, mely napjainkban, részben a nyelvészet hatására, újra megerősödött. Kész megoldásokat Bühler persze nem kínálhat, hiszen részleteiben láttuk, hogy pl. a szociális cselekvés-elmélet vagy a korabeli nyelvtani modellek kidolgozatlansága miatt nem tudta rendszerét következetesen megvalósítani. Figyelmeztetést s előképet azonban mindenképpen adhat ahhoz, merre kell keresni azt a megoldást, amelyben a nyelv tanulmányozása éppen nem leszűkítő, hanem Bühler nemes szándékához hasonlóan, „bennfoglaló”, a lelki jelenségek különböző oldalait és közelítéseit szükségszerűen egybefogó értelemben lehet paradigma a pszichológia számára.

*Eötrös Loránd Tudományegyetem,
Általános Pszichológiai Tanszék,
Budapest*

Felhasznált irodalom

- Bever, T. G. The cognitive basis for linguistic structures: J. R. Hays (szerk.). *Cognition and the development of language*. New York, 1970. 279—362.
- Uó. The integrated study of language behavior: J. Morton (szerk.). *Biological and social factors in psycholinguistics*. London, 1971. 158—209.
- Bever, T. G., J. R. Lackner és R. Kirk. The underlying structures of sentences are the primary units of immediate speech processing: *Perception and Psychophysics* 5. 225—234 (1969).
- Black, M. A nyelvhasználatról: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció Bp.*, 1977. I. 231—253.
- Bloomfield, L. A set of postulates to the study of language: *Language* 2. 153—164 (1926).
- Blumenthal, A. L.: *Language and psychology: Historical aspects of psycholinguistics*. New York, 1970.

- Bugental, J. F. Symposium on Karl Bühler's contributions to psychology: *Journal of General Psychology* 75. 181–219 (1966).
- Bühler, K. Eine Analyse komplizierter Denkvorgänge: F. Schumann (szerk.). *Bericht über den II. Kongress für exp. Psychologie*. Lipese, 1907.
- Uő. Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. II. Über Gedankenzusammenhänge. III. Über Gedankenerinnerungen: *Archiv für d. gesamte Psychologie* 12. 1–23, 24–92 (1908).
- Uő. Über das Sprachverständnis vom Standpunkt der Normalpsychologie aus: F. Schumann (szerk.). *Bericht über den III. Kongress für exp. Psychologie*. Lipese, 1909. 94–130.
- Uő. Kritischer Musterung zu einer neuer Theorie der Satzen: *Indogermanische Jahrbücher* 6 (1919).
- Uő: *Die Krise der Psychologie*. Lipese, 1927. (A hivatkozás a 3., változatlan kiadás alapján történi: Stuttgart, 1965.)
- Uő. Das ganze der Sprachtheorie, ihr Aufbau und ihre Teile: G. Kafka (szerk.). *Bericht über den XII. Kongress für exp. Psychologie*. Jena, 1932. 95–122.
- Uő. Die Axiomatik der Sprachwissenschaften: *Kant-Studien* 38. 19–90 (1933a). (A hivatkozás az E. Ströker által bevezetéssel ellátott és kommentált új kiadás alapján történi: Frankfurt am Main, 1969.)
- Uő: *Ausdruckstheorie*. Jena, 1933b.
- Uő: L'onomatopée et la fonction représentative du langage: *Journal de Psychologie* (1933c). (Újra megjelent, az 1933. évi nyelvi tematikájú különszám jó részével együtt: J. C. Parienté (szerk.): *Essais sur le langage*. Párizs, 1969. 111–132.)
- Uő: *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, 1934.
- Uő: *Das Gestaltprinzip im Leben des Menschen und bei der Tiere*. Bern, 1960.
- Büky Béla. Gibt es Entwicklungstendenzen in der Modellierung des Gesprächstätigkeit?: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 23. 329–346 (1970).
- Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass., 1965.
- Uő: *Language and mind*. New York, 1968.
- Uő: *Reflections on language*. New York, 1975.
- Uő: *Language and responsibility*. New York, 1979.
- Dempe, H.: *Was ist Sprache? Eine sprachphilosophische Untersuchung im Anschluss an die Sprachtheorie Karl Bühlers*. Weimar, 1930.
- Dixon, T. E. és D. L. Horton (szerk.): *Verbal behavior and general behavior theory*. Englewood Cliffs, N. J., 1968.
- Elekfi László. Közlélemélet, grammatika, aktuális mondattagolás: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9. 65–85 (1973).
- Fodor, J. A.: *Psychological explanation*. New York, 1968.
- Fónagy Iván. A beszéd kettős kódolása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4. 69–76 (1966).
- Garfinkel, H. Mi az etnometodológia?: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció Bp.*, 1978. 2. 173–202.
- Garvin, P. L. Karl Bühler's contribution to the theory of linguistics: *Journal of General Psychology* 75. 212–215 (1966).
- Gibson, J. J. The concept of stimulus in psychology: *American Psychologist* 15. 694–703 (1960).
- Goffman, E.: *Frame analysis*. New York, 1974.
- Gombocz Zoltán: *Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése*. Bp., 1903.

- Hawkins, P. Social class, nominal group and reference: *Language and speech* 12. 125–135 (1968).
- Hockett, C. F. The problem of universals in language: J. H. Greenberg (szerk.). *Universals of language*. Cambridge, Mass., 1963. 1–29.
- Holenstein, E. Jakobson és Husserl: Ein Beitrag zur Genealogie des Strukturalismus: H. Parret (szerk.). *History of linguistics and contemporary linguistics*. Berlin, 1973. 772–810.
- Hörmann, H.: *Psychologie der Sprache*. Berlin, 1970.
- Husserl, E.: *Logische Untersuchungen*. Második kötet, I. rész. Halle, 1922. 3. kiadás.
- Hymes, D. H. Kommunikatív kompetencia: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció*. Bp., 1978. 2. 333–356.
- Jakobson, R. Nyelvészet és poétika: *Hang – Jel – Vers*. Bp., 1972. 229–296. 2. kiadás.
- Kardos Lajos. Előszó: *Behaviorizmus*. Bp., 1970. 5–26.
- Kardos Lajos. Az alaklélektan: *Alaklélektan*. Bp., 1974. 5–37.
- Katz, J. J. A generatív nyelvészet nyelvfilozófiája: Szépe György (szerk.). *A nyelv-tudomány ma*. Bp., 1973. 285–310.
- Krug, J. Zur Sprachtheorie: *Beiträge zur Problemgeschichte der Psychologie. Festschrift zu Karl Bühler's 50 Geburtstag*. Jena, 1939. 225–258.
- Külpe, O. Über die moderne Psychologie des Denkens: *Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 6. 1069–1110 (1912).
- Labov, W. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben: Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (szerk.). *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Bp., 1979. 365–398.
- Lazicius Gyula: *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*. Bp., 1942.
- Miller, G. A. Some preliminaries to psycholinguistics: *American Psychologist* 20. 748–762 (1965).
- Miller, G. A. és N. Chomsky. Finitary models of language users: *Handbook of mathematical psychology*. 2. New York, 1963. 2. 419–491.
- Osgood, C. E.: What is language?: D. Aaronson és R. W. Rieber (szerk.). *Psycholinguistic research: Implications and applications*. Hillsdale, N. J., 1979. 189–228.
- Palermo, D. S. Is a scientific revolution taking place in psychology?: *Science Studies* 1. 135–155 (1971).
- Paulhan, H.: *La double fonction du langage*. Párizs, 1929.
- Pléh Csaba: *A pszicholingvisztika horizontja*. Bp., 1980.
- Rochester, S. R. és J. R. Martin. The art of referring: R. O. Freedle (szerk.). *Discourse production and comprehension*. Norwood, N. J., 1977. 245–269.
- Rommetveit, R.: *Words, meanings and messages*. New York, 1968.
- Segal, E. M. és R. Lachman. Complex behavior or higher mental processes: Is there a paradigm shift?: *American Psychologist* 27. 46–55 (1972).
- Ströcker, E. E.: *Einleitung*. (Bühler (1933a) új kiadásához.) (1969).
- Telegdi Zsigmond. Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásában: Telegdi Zsigmond (szerk.). *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Bp., 1972. 7–31.
- Uő. A nyilatkozat mint indícióm: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11. 279–287 (1976).
- Titchener, E. B.: *Systematic psychology. Prolegomena*. Ithaca, 1929.
- Tinbergen, N.: *Az ösztönről*. Bp., 1976.
- Watt, W. C. On two hypotheses concerning psycholinguistics: J. R. Hayes (szerk.). *Cognition and the development of language*. New York, 1970. 137–220.

- Weimer, W. B. Psycholinguistics and Plato's paradoxes of the Meno: *American Psychologist* 28. 15–33 (1973).
- Weiss, E. P. One set of postulates for a behavioristic psychology: *Psychological Review* 32. 83–87 (1926).
- Wellek, A. Ein Dritteljahrhundert nach Böhlers „Krise der Psychologie”: *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie* 6. 109–117 (1959).
- Uő. Karl Böhler: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London, 1968. 2. 199–202.
- Werner, H.: *Prinzipien der Sprechphysiognomie*. Lipese, 1932.
- Wundt, W.: *Die Sprache*. II. rész. Lipese, 1900. (3. kiadás: 1912).